

КОЛЕКЦІЯ БОТАНІКА Г.Й. ПОТАПЕНКА З ФОНДІВ ГЕРБАРІЮ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА (MSUD). Рецензія: *С.Г. Коваленко, О.Ю. Бондаренко, В.В. Немерцалов, Н.В. Герасимюк, Т.В. Васильєва.* Скарби гербарію ОНУ (MSUD). Гербарна колекція Г.Й. Потапенка. — Одеса: Освіта України, 2014. — 112 с.

В історії української ботаніки ХХ століття є ціла плеяда науковців, прізвища яких свого часу густо замальовувалися чорними чорнилами, вирізаліся із книг та гербарних зразків, їхні праці вилучали із бібліотек або виривали із журналів, їх замовчували сучасники, а наступники вже навіть не чули ці імена. Саме до таких учених, яких намагалася викреслити з історії радянська влада, належить доктор біологічних наук, професор Георгій Йосипович Потапенко (1889 — 1982). Талановитий ботанік і педагог, він упродовж 1930 — 1940-х років завідував кафедрою морфології і систематики рослин, працював директором Ботанічного саду та проректором з наукової роботи Одеського університету. Майже півстоліття над його ім'ям тяжіли два слова — «ворог народу», і тільки завдяки небайдужості вдячних учнів Г.Й. Потапенка реабілітували, на жаль, помертньо вже в незалежній Україні (1995).

Вчителями Георгія Йосиповича були знані науковці — викладач Одеського університету, географ, ботанік і ґрунтознавець Г.І. Танфільєв (1857 — 1928) та ботанік, засновник Одеського сільськогосподарського інституту М.М. Зеленецький (1896 — 1923). Саме під їхнім наснажуючим впливом студент Г.Й. Потапенко написав наукову роботу з дослідження Хаджибейського лиману, за яку отримав золоту медаль і диплом І ступеня (1911), а в подальшому він успішно захистив кандидатську дисертацію (керівник — Г.І. Танфільєв). Георгій Йосипович був знаним фахівцем у тогочасних наукових колах, і не лише в Україні. Незважаючи на різницю у віці, товаришував із тодішнім директором Одеського ботанічного саду академіком В.І. Ліпським, до останніх днів якого був його помічником, а по смерті вченого обійняв посаду директора. Але для тоталітарного режиму активна наукова, педагогічна, громадська діяльність Г.Й. Потапенка у довоєн-

ні роки перекреслювалася тим фактом, що через життєві обставини професор не зміг евакуюватися і вимушений був працювати в окупованій Одесі, та ще й отримав докторський диплом, захистивши написану до війни дисертацію «Растительность северо-западного побережья Черного моря: Геоботанические исследования. Почвы, флора, растительность и пути растениеводческого освоения причерноморских пересыпей» (1943). Звісно, радянські функціонери знехтували й тим, що в роки війни Г.Й. Потапенко, працюючи деканом факультету точних наук університету і головою правління Будинку вчених, порятував від голодної смерті не одну родину одеської інтелігенції. Він також дбав, щоб якомога більше студентів працювало в Ботанічному саду, університеті та місті, таким чином забезпечуючи молодь від відправки на примусові роботи до Румунії.

Оцінюючи науковий доробок Г.Й. Потапенка, його біографи Н.М. Пашковська та В.М. Грама (2004) відзначають, що лише за масштабом і новизною досліджень його ім'я можна поставити поряд з іменами Ю.Д. Клеопова, Є.М. Лавренка та О.А. Янати. Праці репресованого професора стосувалися флористики, геоботаніки, луко-, ґрунто- та степознавства, дендрології, лісо- і ландшафтознавства, природоохоронної справи, географії, історії ботаніки. Як педагог, методист і популяризатор науки (до арешту в 1946 році) він прочитав тисячі лекцій у школах, гуртках, на робітничих факультетах, в інститутах та університетах; здійснив численні екскурсії на природу і виїзди зі студентами в різні регіони європейської частини СРСР, збирав гербарії та інші колекції. Підготував 15 аспірантів, двоє з яких у подальшому стали докторами наук; написав низку методичних робіт з викладання біології та географії, з-поміж них «О гербаризации: составление флористических кол-

лекцій» (1922). На жаль, не всі праці Г.Й. Потапенка доступні сьогодні, бо щось зникло у полум'ї війни, щось залишилося в рукописах, щось знищили в роки репресій, і лише частина його наукової спадщини збереглася в бібліотеках та архівах. Тому гербарна колекція Г.Й. Потапенка Гербарію ОНУ (*MSUD*) є унікальним документальним джерелом наукової творчості цієї непересічної людини і давно потребувала систематизації та вивчення.

Рецензована праця С.Г. Коваленко, О.Ю. Бондаренко, В.В. Немерцалова, Н.В. Герасимюк та Т.В. Васильєвої «Гербарна колекція Г.Й. Потапенка» – це плід ретельного дослідження наукового матеріалу, який є частиною національного надбання України. Це третє видання колективу одеських ботаніків із серії «Скарби Гербарію ОНУ (*MSUD*)», яке дає змогу фахівцям ознайомитися з фондами однієї з ключових гербарних колекцій нашої країни. Як і попередня книга серії, вона містить тримовну (українську, російську та англійську) вступну частину, де наведено біографічну довідку про вченого. Основний акцент у тексті зроблено на наукових дослідженнях Г.Й. Потапенка в царині ботаніки та методиках її викладання у вищій школі. Зазначено, що велику увагу Георгій Йосипович приділяв екскурсійній роботі, вважаючи її кращим методом пізнання живої природи. За участі вченого було розроблено програми з природознавства для середньої школи та 16 загальних і спеціальних курсів для університету, серед яких «Морфологія і систематика рослин», «Географія рослин», «Філогенія», «Методика викладання природознавства» тощо. Автори підкреслюють вагому науково-громадську діяльність Г.Й. Потапенка, зокрема як члена Новоросійського товариства природознавців, Російського ботанічного товариства, Кримсько-Кавказького гірського клубу та ін., а також організаційний талант ученого, що яскраво проявився на посадах завідувача кафедри морфології і систематики рослин, заступника директора, а згодом – директора Ботанічного саду та проректора Одеського університету. У книзі розповідається про роботу Георгія Йосиповича під час окупації, гіркі роки ув'язнення, які призвели не лише до ураження в правах після звільнення, що унеможливило його повернення до викладання, а й спричинили повну глухоту, яка обмежила фізичні можливості вченого. Автори книги наводять перелік найважливіших друкованих праць Г.Й. Потапенка та цитують рукопис його докторської дисертації.

Основна частина каталогу колекції Г.Й. Потапенка містить інформацію про майже 1,5 тис. зразків 501 таксона з 283 родів, 68 родин судинних рослин. У каталозі вони наведені за латинською абеткою. Сучасні назви видів подані за номенклатурним списком таксонів флори України (Mosyakin, Fedoronchuk, 1999). За результатами порівняння авторами зразків, наведених у тексті докторської дисертації Г.Й. Потапенка (1943), із наявними в колекції виявлені матеріали, на яких ґрунтувалася ця робота і які можуть слугувати додатковим джерелом у дослідженнях біографії та наукової спадщини вченого. Для зручності пошуку цих матеріалів автори в тексті каталогу для всіх виявлених у такий спосіб зразків зробили примітку: [Потапенко, 1943].

Матеріали колекції датовані 1907–1930 роками. Це здебільшого збори колектора з території Одещини, які документують його дослідження Хаджибейського, Куяльницького, Тилігульського пересипів, низки солонців і солончаків, а також вивчення дендрофлори парків України та Савранського лісу. Частина зразків зібрані далеко за межами України і репрезентують флору калмицьких степів, Астрахані, Прикаспію та інших регіонів колишнього СРСР. Так, у гербарії Г.Й. Потапенка містяться збори з сучасної території Російської Федерації: з околиць м. Волгограда (Серепта) (*MSUD* 897), з берегів оз. Ельтон та з гори Улаган, які нині входять до Природного парку «Ельтонський» на Волгоградщині (*MSUD* 749, *MSUD* 787, *MSUD* 897, *MSUD* 934), з Астраханської області, з гори Велике Богдо, найвищої точки Прикаспійської низовини, та з берегів солоного озера Баскунчак (*MSUD* 526, *MSUD* 541 – *MSUD* 543), з околиць с. Бекетовки (тепер Бекетово) в Башкортостані (*MSUD* 293) та ін.

У систематичному плані в колекції найбільше представників родин *Asteraceae*, *Chenopodiaceae*, *Brassicaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Fabaceae*, *Rosaceae*, *Poaceae*. Особливістю цієї історичної збірки є відсутність хвощів, плавунів, папоротей тощо. Водночас помітне місце посідають матеріали *Chenopodiaceae* (164 зразки 53 видів із 18 родів), що обумовлено акцентуванням досліджень колектора на флорі пересипів, солонців і солончаків. На відміну від інших персональних гербаріїв, які насичені зразками рідкісних видів, у матеріалах колекції Г.Й. Потапенка їх обмаль. Тут представлені лише зразки *Astrodaucus littoralis* (M. Bieb.) Drude, *Carex*

secalina Willd. ex Wahlenb., *Frankenia pulverulenta* L., *Neotia nidus-avis* (L.) Rich. *Cypripediumi* sp.

Окрім судинних рослин, у колекції зберігаються два види лишайників із родини *Parmeliaceae* — *Parmelia vagans* Nyl. f. *elegans* Mer. та *Cornicularia steppae* Savieg., зібраних з Тилігульського пересипу (4 гербарні зразки); один екземпляр рослинного детриту з Тилігульського лиману та дев'ять невідзначених зразків з оз. Баскунчак і підніжжя г. Велике Богдо.

Оскільки тривалий час матеріали гербарію Г.Й. Потапенка залишалися недоступними для науковців, сьогодні вони ще мало використовують-

ся у флористичних і систематичних дослідженнях. Тому поданий у книзі каталог цієї невеликої персональної колекції сприятиме залученню гербарної інформації, що міститься в ньому, до ширшого кола наукових розробок. Тож видання колективу авторів, які своєю копіткою працею відкривають науковій спільноті скарби Гербарію *MSUD*, заслуговує на увагу флористів, систематиків, аспірантів, студентів біологічних спеціальностей, а також істориків науки та краєзнавців. Сподіваємося, що одеські ботаніки продовжать гербарну серію наступною, не менш цікавою і корисною публікацією.

Н.М. Шиян

НОВІ ВИДАННЯ

Шумілова А.В., Федорончук Н.С. Гербарій Й.К. Бойка. — К.: Альтерпрес, 2013. — 188 с.

У книзі висвітлені результати 12-річної наукової роботи з вивчення історичної колекції кінця XIX — початку XX століть Й.К. Бойка, яка зберігається у фондах Національного гербарію України (*КН*). У публікації подана розгорнута біографія колектора за літературними та архівними даними. Встановлено, що в гербарії Й.К. Бойка (*КН*) зберігається 2355 зразків судинних рослин, які належать до 1025 видів, 449 родів, 95 родин. Ці матеріали демонструють флористичне багатство Північного Приазов'я на межі XIX—XX століть. Вміщений повний каталог колекції, що відповідає базі даних (на основі *BRAHMS*), доступної для користувачів у гербарії *КН*.

Публікація розрахована на широке коло фахівців — ботаніків, біологів, істориків, краєзнавців.
